

## WSPIERANIE ROLNICTWA NA OBSZARACH O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH GOSPODAROWANIA (ONW) NA PRZYKŁADZIE ROLNICTWA SUDETÓW

*Barbara Kutkowska, Tomasz Berbeka*

Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu  
Dyrektor instytutu: prof. dr hab. Barbara Kutkowska

Słowa kluczowe: obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), gospodarstwo rolne, rolnictwo, Sudety

*Key words: less-favoured areas (LFA), farm, agriculture, Sudety Mountains*

S y n o p s i s. Celem opracowania jest ocena wykorzystania środków finansowych z budżetu Unii Europejskiej (UE) jako pomocy gospodarstwom rolniczym usytuowanym na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) w Polsce na tle innych krajów członkowskich w latach 2007-2011. Jako studium przypadku wzięto pod uwagę gospodarstwa terenów sudeckich. Dokonano analizy przemian, jakie zaszły w rolnictwie sudeckim w latach 2002-2010 w kontekście realizacji szczegółowych celów, pomocy finansowej dla gospodarstw rolnych w UE z tytułu usytuowania na ONW w ramach programu PROW 2004-2006 i 2007-2013.

### WPROWADZENIE

Charakterystyczną cechą produkcji rolniczej jest to, że warunki przyrodnicze, czynniki niezależne od producenta rolnego, w znacznym stopniu decydują o efektywności ekonomicznej produkcji oraz osiągniętych przez producentów rolnych dochodach. Wykorzystywanie instrumentów rynkowych wspierania dochodów powoduje ich rozwarstwienie pomiędzy gospodarstwami zlokalizowanymi w sprzyjających bądź w niekorzystnych warunkach przyrodniczych do produkcji rolniczej [Kutkowska 2006, Musiał 2008, Roszkowska-Mądra 2010]. Udział w procesie produkcji rolniczej czynników związanych z ziemią i jej nieruchomością powodują uzależnienie gospodarstwa rolnego od warunków lokalizacyjnych, także ze stanem infrastruktury i odległością od rynków zbytu. Kwestie te są niezależne od decyzji rolnika i mają często negatywny wpływ na efekty ekonomiczne gospodarstwa.

Tereny rolnicze w Europie są bardzo zróżnicowane pod względem uwarunkowań przyrodniczych, zwłaszcza glebowych, klimatycznych i fizjografii terenu. To zróżnicowanie dotyczy poszczególnych krajów, ale również regionów i subregionów i decyduje o możliwościach rozwojowych obszarów wiejskich. Państwa od wielu lat wspierają rolnictwo i tereny wiejskie zlokalizowane w trudnych warunkach ze względów: społecznych, środowiskowych i kulturowych. Zubożenie wsi, procesy depopulacyjne, degradacja środowiska przyrodniczego oraz stopniowy zanik krajobrazu wiejskiego są następstwem upadku ekonomicznego gospodarstw rolniczych funkcjonujących w warunkach niesprzyjających działalności rolniczej, w sytuacji

gdy nie otrzymują one pomocy finansowej rekompensującej ponoszone wyższe koszty z powodu naturalnych utrudnień. Podtrzymywanie produkcji rolniczej na terenach o cechach dla niej niekorzystnych poprzez jej subsydiowanie umożliwia ujawnianie się towarzyszących jej efektów zewnętrznych w postaci dóbr publicznych: żywotności wsi, dóbr kultury wiejskiej, tradycyjnego, identyfikowalnego krajobrazu, walorów dla rozwoju turystyki wiejskiej. Z tych względów rolnictwo terenów ONW jest przedmiotem szczególnego zainteresowania w ramach wspólnej polityki rolnej (WPR).

Problematyka rolnictwa i ONW podejmowana była przez badaczy wielokrotnie [Kutkowska, Tańska-Hus 1999, Kutkowska 1995, 2006, Kutkowska, Berbeka 2013, Musiał 1998, 2006, 2010, 2012, Klepacka-Kołodziejska 2004, 2007, 2009, Czapiewski, Niewęglowska 2006, Czapiewski, Niewęglowska, Stolbova 2008, Niewęglowska 2009, Roszkowska-Mądra 2010]. Potrzebne są jednak dalsze analizy dotyczące wspierania ze środków publicznych gospodarstw położonych w trudnych warunkach przyrodniczych, związane z oceną skuteczności tego wsparcia w kontekście realizacji celów sformułowanych w uregulowaniach prawnych (szczegółowe regulacje prawne omówiono w dalszej części pracy) będących podstawą delimitacji ONW i subsydiowania istniejących tam gospodarstw rolnych.

## CEL, ŹRÓDŁA MATERIAŁÓW I METODY

Celem opracowania jest ocena wykorzystania środków finansowych z budżetu UE jako pomocy gospodarstwom rolniczym usytuowanym na ONW w Polsce na tle innych krajów członkowskich UE w latach 2007-2011. Studium przypadku były gospodarstwa z terenów sudeckich. Dokonano analizy przemian w rolnictwie sudeckim w latach 2002-2010 w kontekście realizacji szczegółowych celów pomocy finansowej dla gospodarstw rolnych z tytułu usytuowania na ONW w ramach programu PROW 2004-2006 i 2007-2013. W pracy wykorzystano materiały pochodzące z następujących źródeł:

- uregulowania prawne dotyczące wspierania ONW (wykaz aktów prawnych umieszczono na końcu opracowania),
- *Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information. Report 2013*: European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development,
- *Powszechny Spis Rolny* za lata 2002 i 2010 (PSR 2002 i 2010),
- informacje Dolnośląskiego Oddziału Regionalnego ARiMR we Wrocławiu dotyczące realizacji dopłat bezpośrednich oraz działań programów: SPO Rolnictwo 2004-2006, PROW 2004-2006 i PROW 2007-2013.

W opracowaniu zebranych materiałów posłużono się metodą analizy porównawczej oraz metodą opisową.

## POLITYKA UNII EUROPEJSKIEJ WZGLĘDEM OBSZARÓW O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH PRODUKCJI ROLNICZEJ

Interwencja państwa na obszarach problemowych rozpoczęła się od pomocy oferowanej rolnikom, których gospodarstwa są zlokalizowane w skrajnie niekorzystnych warunkach klimatyczno-glebowych i fizjograficznych, jakimi są tereny górskie [Kutkowska, Tańska-Hus 1999, Musiał 1998, Klepacka-Kołodziejska 2009]. W Wielkiej Brytanii pierwsze działania w tym zakresie podjęto już w okresie międzywojennym, a od 1946 r. wprowadzono

dopłaty dla hodowców bydła i owiec z terenów górskich w ramach regulacji prawnej *The Hill Farming Act*. Początki wspierania górskiego rolnictwa w Szwajcarii sięgają 1951 r. [Jurcewicz 1985, d'Aloja 1993]. Pierwsze formy pomocy dla obszarów górskich w Polsce pojawiły się w okresie międzywojennym, w 1925 roku w ramach ustawy o wykonywaniu reformy rolnej. W latach 1985-89 obowiązywała w naszym kraju tzw. uchwała górska<sup>1</sup>, z tytułu której rolnicy prowadzący gospodarstwa w górach otrzymywali wyższe ceny skupu podstawowych produktów rolnych od obowiązujących [Kutkowska, Tańska-Hus 1999]. Intencje Wspólnoty (w tym czasie państw członkowskich EWG) dotyczące zasadności pomocy finansowej rolnikom prowadzącym produkcję rolniczą w trudnych warunkach przyrodniczych zainicjowane zostały już w zapisach traktatu rzymskiego z 1957 r. [Klepacka-Kołodziejska 2009, Czapiewski i in. 2008, Roszkowska-Mądra 2010]. W dokumencie tym zwrócono uwagę na konieczność udzielania pomocy poszczególnym państwom w ramach WPR, rekompensującej skutki niekorzystnych uwarunkowań przyrodniczo-klimatycznych oraz społecznych. W 1975 r. ogłoszona została Dyrektywa EC 268 /75 [L 128.19.05.1975], która uregulowała kwestie wspierania rolnictwa na problemowych obszarach. Kolejne jej nowelizacje ukierunkowały politykę rolną względem zacofanych terenów na obszarach Wspólnoty. Dyrektywa ta była pierwszym przejawem regionalizacji polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich państw EWG w zapoczątkowanej w latach 70. XX w. polityce regionalnej. Polityka ta jako podstawowy cel zakładała wspieranie regionów opóźnionych w rozwoju, a także pomoc na rzecz przemian strukturalnych w rolnictwie i leśnictwie oraz przemian na obszarach wiejskich. Do finansowania tych procesów powołana została Sekcja Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej. W Dyrektywie EC 268/75 zaproponowano pierwsze wspólne zasady delimitacji ONW (ang. LFA). Wydzielono mianowicie: obszary górskie, tzw. proste ONW (ang. *simple* LFA – obszary słabych gleb, zagrożone depopulacją, o dużym udziale ludności utrzymującej się z rolnictwa i wymagające ochrony krajobrazu wiejskiego) oraz tzw. małe obszary (do 4% terytorium kraju) będące obszarami o specyficznych utrudnieniach. Celem tej regulacji było zapewnienie prowadzenia produkcji rolnej w regionach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, zachowanie minimalnego poziomu populacji oraz ochrona krajobrazu [Czapiewski i in. 2008]. Nowelizacją tej Dyrektywy było ogłoszone w 1997 r. *Rozporządzenie Rady (WE) 950/1997 o poprawie efektywności struktur rolniczych*, które definiowało ONW w państwach UE oraz zmieniał dotychczasowe warunki i kryteria udzielania wsparcia dla rolnictwa tych terenów. Przyjęta w 1999 r. *Agenda 2000* precyzowała politykę rozwoju obszarów wiejskich jako drugiego filaru WPR, co znalazło wyraz w *Rozporządzeniu Rady (WE) 1257/1999 z 17 maja 1999 r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej*. W rozporządzeniu tym uwzględniono instrument wspierania ONW, a ich delimitacja przeniesiona została z Dyrektywy EC 268/75. Kolejną i obowiązującą do 2013 r. regulacją było *Rozporządzenie Rady (WE) 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich*. Artykuł 37. tego rozporządzenia precyzuje zasadność płatności z tytułu naturalnych utrudnień na obszarach górskich i innych obszarach z utrudnieniami. Płatności powinny rekompensować dodatkowe koszty rolników oraz utracone dochody związane z trudnymi warunkami dla produkcji rolniczej. W Rozporządzeniu Rady (WE) 1257/1999 wyznaczono następujące kategorie ONW:

<sup>1</sup> *Uchwała Rady Ministrów nr 4 z 21 stycznia 1985 r. w sprawach aktywizacji gospodarczej i społecznej oraz rozwoju rolnictwa na terenach górskich i podgórskich.*

- obszary górskie;
- inne ONW, czyli obszary słabych gleb, o niskiej produktywności rolniczej, zagrożone depopulacją;
- obszary ze specyficznymi utrudnieniami, na których działalność rolnicza powinna być kontynuowana dla zachowania walorów środowisk przyrodniczych, utrzymania stanu krajobrazu i potencjału turystycznego lub ochrony wybrzeża.

Rozporządzenie to wprowadziło system dopłat do hektara gruntów rolnych dla gospodarstw zlokalizowanych w każdym z trzech typów ONW [Roszkowska-Mądra 2010, Klepacka-Kołodziejska 2009]. Państwa członkowskie same zdecydowały o zasięgu obszarów zakwalifikowanych jako ONW oraz przypisaniu terenów do określonej grupy ONW, w zależności od krajowej specyfiki.

W 2003 r. zwrócono uwagę na problemy z wydzielaniem tzw. innych ONW, ze względu na bardzo skomplikowany zestaw wskaźników ich wydzielania w poszczególnych państwach członkowskich, także na poziomie gospodarstwa [An evaluation... 2006]. W Rozporządzeniu (WE) 1698/2005 uwzględniono dwa typy ONW: obszary górskie i inne niż górskie (art. 36). Pomimo licznych dyskusji na temat konieczności nowelizacji definicji ONW, we Wspólnocie do 2013 r. obowiązywały zasady wydzielania tych obszarów według Rozporządzenia 1257/1999. W 2009 r. został ogłoszony *Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich o dokładniejszym ukierunkowaniu pomocy dla rolników na obszarach nacechowanych specyficznymi naturalnymi utrudnieniami*, w którym wskazano na konieczność doprecyzowania założeń polityki wspierania i kryteriów wydzielania ONW po 2013 r. Przy ustalaniu zasad wsparcia ONW po 2013 r. do rozstrzygnięcia pozostają następujące kwestie:

- niespójność obecnego sposobu wytyczania granic „innych ONW”, opartego w części na wskaźnikach społeczno-ekonomicznych z nowymi celami płatności z tytułu naturalnych utrudnień (PNU) zogniskowanych na gospodarowaniu grantami, a nie na celach społeczno-ekonomicznych;
- ogromna różnorodność kryteriów stosowanych przez państwa członkowskie do wyznaczania „innych ONW”, co pociąga za sobą brak przejrzystości i możliwość nierównego traktowania beneficjentów w poszczególnych państwach;
- niedostateczne ukierunkowanie pomocy na obszary, gdzie ryzyko zaniechania uprawy gruntów jest największe [Komunikat Komisji... 2009].

Dla nowego okresu programowania 2014-2020 ogłoszone zostało *Rozporządzenie (UE) nr 1305/2013 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez EFRROW i uchylające Rozporządzenie (WE) 1698/2005*. Artykuł 31. tego rozporządzenia doprecyzowuje zasady płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami. Płatności te będą udzielane rolnikom, którzy będą kontynuować działalność rolniczą na ONW i którzy są aktywnymi rolnikami w rozumieniu art. 9. tego rozporządzenia. W ramach tego uregulowania proponowane są trzy typy ONW:

- obszary górskie,
- obszary inne niż górskie, charakteryzujące się znaczącymi ograniczeniami naturalnymi,
- inne obszary charakteryzujące się szczególnymi ograniczeniami.

Wraz z przystąpieniem Polski do UE instrument wspierania rolnictwa na ONW skierowany został także do polskich rolników. Instrument ten był częścią Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006, a następnie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013. Dla polskich warunków zdefiniowane zostały poszczególne typy ONW, a mianowicie: obszary górskie, obszary nizinne I i II oraz obszary ze specyficznymi utrudnieniami [Rozporządzenie Rady Ministrów... 2004]. Stawki dopłat do hektara gruntów rolnych dla

warunków polskich określone zostały na podstawie rzeczywistych różnic w dochodzie osiąganym z produkcji rolniczej na ONW i poza nimi [Kutkowska 2006]. W Polsce zachowana została degresywna zasada modulacji płatności wraz z wielkością wspieranego areалу, co ma przeciwdziałać nadmiernemu i nieuzasadnionemu ekonomicznie wsparciu finansowemu<sup>2</sup> [Niewęglowska 2009]. Wysokość stawek dopłat do 1 ha gruntów rolnych w gospodarstwach zlokalizowanych na ONW w latach 2007-2013 w relacji do maksymalnych stawek ustalonych na mocy rozporządzenia Rady 1698/2005 przedstawia tabela 1.

Badania prowadzone w gospodarstwach dolnośląskich położonych na terenie trzech typów ONW: nizinne I, górskie i ze specjalnymi utrudnieniami i dla porównania w gminach spoza stref ONW wykazały, że wprowadzone w 2004 r. w polskich warunkach stawki płatności zrekompensowały tylko częściowo utracone dochody, a mianowicie w 58% na obszarach ze specjalnymi utrudnieniami i w 68% w gminach górskich [Kutkowska 2006]. Natomiast badania ankietowe prowadzone przez Dorotę Klepacką-Kołodziejską [2007] wskazały, że w opinii 75% rolników obowiązujące stawki dopłat ONW całkowicie lub częściowo rekompensują wyższe koszty produkcji rolniczej spowodowane naturalnymi utrudnieniami.

Tabela 1. Wysokość obowiązujących w Polsce stawek w relacji do maksymalnych płatności ONW w UE

Kategoria ONW	Obowiązująca płatność określona w PROW 2007-2013		Maksymalna płatność [euro/ha]	Relacja obowiązującej płatności do maksymalnej płatności [%]
	euro/ha	zł/ha		
Górskie	81,9	320	250	32,8
Ze specyficznymi utrudnieniami	67,6	264	150	45,1
Nizinne I	45,9	179	150	30,6
Nizinne II	67,6	264	150	45,1

Źródło: [Niewęglowska 2009, s. 177 za PROW 2007-2013, Rozporządzeniem Rady 1698/2005].

## CELE POMOCY FINANSOWEJ DLA GOSPODARSTW ZLOKALIZOWANYCH NA OBSZARACH ONW

Cele wsparcia finansowego rolniczych terenów ONW w Polsce sprecyzowane zostały w dokumentach: PROW 2004-2006 i 2007-2013. W PROW 2004-2006 realizowane to było poprzez działanie *Wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania ONW* w ramach priorytetu *Wyrównywanie szans rozwoju obszarów wiejskich*. Cele tego działania przeniesione zostały z art. 13. Rozporządzenia Rady (WE) nr 1257/1999 i brzmiały:

- zapewnienie ciągłości rolniczego użytkowania ziemi i tym samym utrzymanie żywotności obszarów wiejskich,
- zachowanie walorów krajobrazowych obszarów wiejskich,
- promocja rolnictwa przyjaznego dla środowiska poprzez stosowanie zwykłej, dobrej praktyki rolniczej.

<sup>2</sup> Dla gospodarstw do areálu 50 ha uzyskuje się 100% stawki płatności za każdy hektar, 50,01-100 ha – 50% tej płatności, 100,01-300 ha – 25% stawki. Gospodarstwa o arealach większych niż 300 ha nie są objęte subsydiowaniem z tytułu ONW.

Dopłaty kompensacyjne mają przeciwdziałać wyludnianiu się obszarów wiejskich i zatracaniu ich rolniczego charakteru.

W PROW 2007-2013 pomoc dla rolnictwa na niekorzystnych terenach realizowana była jako działanie *Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania ONW*. Cele tego dofinansowania wynikały z Rozporządzenia (WE) 1698/2005. Pierwsze dwa cele były analogiczne do tych obowiązujących w poprzednim okresie programowania. Zmianie uległ trzeci cel, który zakładał utrzymanie zrównoważonego sposobu gospodarowania uwzględniającego aspekty środowiskowe. W propozycjach PROW 2014-2020 [*Projekt programu... 2014*] wsparcie gospodarowania na ONW nastąpi w ramach działania *Płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami*, w którym proponowane są trzy poddziałania:

- płatność dla obszarów górskich (ONW typ górski),
- płatność dla obszarów nizinnych (ONW typ nizinny),
- płatność dla obszarów specyficznych (ONW typ specyficzny).

Szczegółowe cele związane są z odtwarzaniem i ochroną oraz wzbogaceniem różnorodności biologicznej na obszarach z naturalnymi ograniczeniami lub innymi szczególnymi ograniczeniami oraz ochroną rolnictwa o wysokiej wartości przyrodniczej i stanu europejskich krajobrazów.

Po 2000 r. obserwuje się ewolucję celów, których osiągnięcie zakładają płatności kompensacyjne skierowane do gospodarstw położonych na ONW. Niezmienny pozostaje aspekt ciągłości rolniczego użytkowania gruntów i zachowania tradycyjnego krajobrazu rolniczego. Natomiast cele socjalne wyparte zostały przez cele środowiskowe, zwłaszcza dotyczące ochrony terenów o wysokich walorach przyrodniczych (ang. *High Nature Value* – HNV) i zachowania bioróżnorodności.

W latach 2014-2020 w ramach nowego PROW przewidziane jest wspieranie gospodarstw rolnych położonych na terenach o niekorzystnych warunkach do prowadzenia produkcji rolniczej zgodnie z zasadami obowiązującymi w poprzednim okresie programowania, jednak najpóźniej do roku 2017 należy w Polsce opracować nowe zasady delimitacji ONW [Projekt PROW 2014-2020]. Naukową podstawę dla ponownego zdefiniowania tych terenów stanowić może opracowanie zespołu pracowników IUNG w Puławach pt.: *Rolnictwo na obszarach specyficznych* [2012]. Również Konrad Ł. Czapiewski, Grażyna Niewęgłowska i Maria Stolbova [2008] proponują nową kwalifikację tych terenów, która umożliwi znaczne ograniczenie zasięgu wsparcia i liczby beneficjentów, przez co możliwe będzie zwiększenie stawki dopłat do hektara gruntów.

#### WSPIERANIE OBSZARÓW O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH DO PRODUKCJI ROLNICZEJ W POLSCE I NA TLE INNYCH PAŃSTW UNII EUROPEJSKIEJ W LATACH 2007-2011

Instrumentem wsparcia terenów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w państwach członkowskich UE objętych zostało ponad 53 mln ha, czyli ponad 30% ogółu gruntów użytkowanych rolniczo<sup>3</sup>. Według danych z roku 2005 (a dla Bułgarii i Rumunii z 2007 r.) arealy państw UE zakwalifikowane do różnych typów ONW stanowiły 54% powierzchni

<sup>3</sup> Według Eurostatu, w 2010 r. powierzchnia UR w UE wynosiła 175,815 mln ha.

użytków rolnych (UR) Wspólnoty<sup>4</sup>, co oznacza, że dofinansowanych było około 60% gruntów rolnych spełniających kryteria ONW. Płatności te skierowano do 2,79 mln gospodarstw, czyli przeciętnie do co czwartego gospodarstwa rolniczego w UE<sup>5</sup>. Większość obszarów otrzymujących dopłaty kompensacyjne to tzw. inne ONW (65% powierzchni wsparcia), 29% dofinansowania skierowano na tereny górskie, a 6% na obszary o specyficznych utrudnieniach (tab. 2.). Wraz z rozszerzeniem się Wspólnoty i rozwojem polityki wspierania obszarów wiejskich udział gruntów rolnych gospodarstw stopniowo się zwiększał, gdyż np. w 1987 r. instrumentem wsparcia ONW objętych było 14% UR i 15% gospodarstw. W tym czasie kryteria zaliczania do tych obszarów według Rozporządzenia 75/268/EWG spełniało 45% gruntów rolnych i 26% gospodarstw

[Kutkowska 1995, za: *The agricultural situation in the Community...1983-1991*]. Struktura zasięgu typów ONW jest zróżnicowana w poszczególnych państwach członkowskich. W Polsce w porównaniu do średniej unijnej i innych państw członkowskich w strukturze obszarów otrzymujących dofinansowanie w ramach ONW dominują inne ONW (93%) i są to według polskiej nomenklatury obszary nizinne I i II, tylko 2% stanowią obszary górskie, a 5% obszary specyficznych utrudnień (tab. 2.).

Polska ma znaczący udział w absorpcji środków finansowych przeznaczanych na wsparcie ONW. W latach 2007-2011 gospodarstwa polskie stanowiły ponad 30% wszystkich gospodarstw unijnych wspieranych tym instrumentem, równie znaczący udział mają gospodarstwa rumuńskie (ponad 15%). Polska zajmuje również pierwsze miejsce pod względem obszaru wsparcia w skali państw UE. Prawie 15% ogółu UR objętych tym instrumentem to UR zlokalizowane w naszym kraju. Ponad 12% powierzchni UR ONW usytuowanych jest w Hiszpanii i około 9% we Francji i w Niemczech (tab. 3.). Wsparcie finansowe tych terenów w skali wszystkich państw członkowskich UE w latach 2007-2011 wyniosło 16,262 mld euro (tab. 4.). Prawie 10% tej kwoty skierowane zostało do rolnictwa polskiego, czyli proporcjonalnie mniej względem udziału liczby wspieranych gospodarstw i powierzchni UR (tab. 3.), co przełożyło się na niższą, w porównaniu do średniej w UE, średnioroczną płatność w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i na 1 ha UR. Średnia płatność roczna z lat 2007-2011 w odniesieniu do 1 gospodarstwa była dla Polski trzykrotnie niższa w porównaniu do średniej unijnej i dziesięciokrotnie niższa w porównaniu do Francji, gdzie w okresie tym skierowano 16% ogólnej kwoty wsparcia z tytułu gospodarowania na ONW. Duże różnice skali wspierania rolnictwa ONW w poszczególnych państwach w odniesieniu do 1 gospodarstwa wynikają ze stawek wsparcia, a także ze zróżnicowanej struktury obszarowej gospodarstw

Tabela 2. Struktura ONW otrzymujących płatności kompensacyjne w latach 2007-2011 w wybranych państwach UE [%]\*

Kraj	Obszary górskie	Obszary specyficznych utrudnień	Inne obszary ONW
Polska	2	5	93
Austria	77	11	12
Grecja	72	5	23
Włochy	65	x	35
Rumunia	52	44	4
Francja	58	3	39
Niemcy	7	1	93
Hiszpania	39	3	58
Irlandia	x	x	100
Litwa	x	x	100

\* zgodnie z Rozporządzeniem Rady (WE) 1698/2005

Źródło: obliczenia własne na podstawie [*Rural Development ... 2013*].

<sup>4</sup> W tym obszary górskie stanowiły 16% UR, inne obszary – 34% UR i obszary ze specyficznymi utrudnieniami – 4% [*Rural Development... 2013* s. 164].

<sup>5</sup> Według Eurostatu, w 2010 r. ogólna liczba gospodarstw rolniczych wynosiła 12,248 mln.

Tabela 3. Wspieranie obszarów o niekorzystnych warunkach do produkcji rolniczej w Unii Europejskiej w latach 2007-2011 na przykładzie wybranych państw

Kraj	Obszary górskie		Obszary specyficznych utrudnień				Inne obszary ONW				Ogółem					
	gospodarstwa		UR		gospodarstwa		UR		gospodarstwa		UR		gospodarstwa			
	liczba	%	ha	%	liczba	%	ha	%	liczba	%	ha	%	liczba	%		
UE	994 076	100	15 414 035	100	267 546	100	3 588 498	100	1 526 918	100	34 099 050	100	2 788 540	100	53 101 583	100
Polska	35 002	3,52	163 257	1,06	77 068	28,81	338 491	9,43	725 918	47,54	7 290 503	21,38	837 985	30,05	7 792 251	14,67
Austria	72 891	7,33	1 204 607	7,82	15 895	5,94	163 175	4,55	9 861	0,65	164 898	0,48	98 647	3,54	1 562 580	2,94
Rumunia	302 939	30,47	1 640 295	10,64	121 393	45,37	1 388 901	38,7	2 959	0,19	171 828	0,5	427 261	15,32	3 201 034	6,03
Francja	79 438	7,99	2 956 245	19,18	3 671	1,37	113 021	3,15	46 868	3,07	2 077 686	6,09	129 971	4,66	5 146 952	9,69
Włochy	88 538	8,91	1 407 981	9,13	x	x	x	x	28 916	1,89	784 715	2,3	117 454	4,21	2 192 696	4,13
Hiszpania	53 642	5,4	2 527 522	16,4	2 206	0,82	173 792	4,84	74 125	4,85	3 830 877	11,23	129 973	4,66	6 532 191	12,3
Grecja	84 353	8,49	1 701 367	11,04	7 976	2,98	107 533	3	32 689	2,14	551 061	1,62	125 018	4,48	2 359 961	4,44
Niemcy	14 420	1,45	323 292	2,1	1 194	0,45	40 460	1,13	127 195	8,33	4 387 274	12,87	142 809	5,12	4 751 026	8,95
Irlandia	x	x	x	x	x	x	x	x	100 739	6,6	3 245 333	9,52	100 739	3,61	3 245 333	6,11
Litwa	x	x	x	x	x	x	x	x	117 656	7,71	1 450 142	4,25	117 656	4,22	1 450 142	2,73

Źródło: jak w tab. 2.



w poszczególnych krajach. Kwoty te odniesiono również do 1 ha UR. Finansowanie rolnictwa polskiego średniorocznie wynosiło 41,2 euro/ha, co stanowiło 67% stawki unijnej (tab. 4.). Najwyższe dofinansowanie na 1 ha rocznie otrzymały gospodarstwa zlokalizowane w Austrii (164,8 euro/ha), czyli czterokrotnie więcej niż polskie gospodarstwa, co wynika z dużego udziału terenów górskich o wyższych stawkach płatności. Znaczne dofinansowanie na 1 ha otrzymały również gospodarstwa francuskie (100,8 euro/ha) i włoskie (83,0 euro/ha).

Struktura finansowania ONW w latach 2007-2011 w

Polsce różni się od unijnej struktury. Z ogólnej kwoty wsparcia wynoszącej 1,6 mld euro 92% przeznaczonej zostało na wspieranie tzw. innych obszarów ONW, czyli obszarów nizinnych I i II oraz po 4% na tereny górskie i specyficzne, podczas gdy w państwach UE prawie 50% ogólnego dofinansowania (16,262 mld euro) skierowanych zostało do rolnictwa górskiego, 46% na „inne ONW” oraz około 5% na tereny specyficzne. Różnica ta wynika ze struktury ONW w Polsce oraz z wysokości stawek opłat kompensacyjnych przeznaczonych dla poszczególnych typów obszarów w poszczególnych państwach, uzyskiwanych przez rolników w ramach zakresu kwot minimalnych i maksymalnych wskazanych w załączniku do Rozporządzenia Rady (WE) 1698/2005.

Tabela 4. Sumaryczne płatności z tytułu gospodarowania na ONW w latach 2007-2011 i ich struktura na przykładzie wybranych państw

Kraj	Ogółem		Średnioroczne płatności	
	mln euro	%	na 1 gospodarstwo [euro]	na 1 ha [euro]
Unia Europejska	16 262,0	100,0	1 166,4	61,2
Polska	1 602,6	9,9	382,4	41,2
Austria	1 287,8	7,9	2 610,8	164,8
Rumunia	550,4	3,4	257,6	34,4
Francja	2 594,8	16,0	3 992,8	100,8
Włochy	910,4	5,6	1 550,2	83,0
Hiszpania	601,9	3,7	926,2	18,4
Grecja	550,3	3,4	880,4	46,6
Niemcy	1 258,4	7,9	1 800,2	54,2
Irlandia	1 077,3	6,6	2 138,8	66,4
Litwa	249,8	1,5	424,8	34,4

Źródło: jak w tab. 2.

## REJON SUDETÓW JAKO PRZYKŁAD OBSZARU O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH PROWADZENIA PRODUKCJI ROLNICZEJ

Tereny sudeckie położone są w południowej części województwa dolnośląskiego. W dokumentach strategicznych regionu dolnośląskiego rejon ten został zaliczony do subregionu o funkcjach przemysłowo-turystyczno-rekreacyjnych [*Strategia Rozwoju...* 2001]. W strategii tej wskazano, że podstawowym celem rozwoju obszarów wiejskich Sudetów i Podosudecia jest kształtowanie krajobrazu o dużych walorach przyrodniczych, także modernizacja sektora rolnego z uwzględnieniem dostosowania technologii oraz kierunków produkcji do warunków przyrodniczych. A więc cele rozwojowe założone w dokumentach strategicznych regionu w dużej części uwzględniały cele sformułowane w rozporządzeniach UE: 1257/1999 o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej i 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich i uwzględnione w PROW 2004-2006 i PROW -2007-2013.

Zgodnie z dotychczas obowiązującą delimitacją ONW na terenach sudeckich znajduje się 112 tys. UR, czyli 11% stanu użytków rolnych województwa dolnośląskiego [PSR 2010]. W swojej autorskiej propozycji delimitacji terenów górskich w Polsce Wiesław Musiał [2012] w porównaniu do obowiązującego podziału, rozszerza zasięg stref górskich o tereny przejściowe i według tej kwalifikacji na obszarach Sudetów znajduje się 152 tys. ha UR. Funkcjonuje tam 10 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha, w tym 9,5 tys. gospodarstw prowadzących działalność rolniczą<sup>6</sup>. Średnia powierzchnia gospodarstwa wynosi 13 ha UR, w tym 53% są to grunty orne, a 45% trwałe użytki zielone. Warunki przyrodnicze determinują większy niż przeciętnie w województwie udział trwałych użytków zielonych (TUZ) w powierzchni gruntów rolnych. Szczególnie dużo łąk i pastwisk trwałych znajduje się w powiatach kamiennogórskim i kłodzkim [Kutkowska, Berbeka 2013].

Analiza zmian w rolnictwie sudeckim po integracji z UE wykazała, że dzięki instrumentom WPR ciągłość rolniczego użytkowania ziemi rolniczej jest podtrzymywana. Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą w latach 2002-2010 zmniejszyła się o 12%, czyli w mniejszym stopniu niż ogółem w województwie dolnośląskim. W 2010 r. zanotowano także mniejszy udział gruntów ugorowanych w porównaniu do przeciętnej w województwie (tab. 5.). Zauważalne są procesy koncentracji gruntów. W tym czasie liczba gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 50 ha zwiększyła się o 45%, podczas gdy w całym województwie o 30%. Pogłowie bydła ograniczono o 5%, czyli w mniejszym stopniu niż przeciętnie w województwie. Od wielu lat w gospodarstwach sudeckich utrzymuje się niewiele inwentarza żywego, znacznie poniżej obsady zapewniającej efektywne wykorzystanie łąk i pastwisk trwałych. Pomimo że powierzchnia UR regionu sudeckiego stanowi w powierzchni UR kraju 0,7%, to liczba zwierząt gospodarskich stanowi zaledwie 0,35% pogłowia krajowego, w tym bydła 0,39% [Kutkowska, Berbeka 2013]. Niską obsadą zwierząt cechują się zwłaszcza gospodarstwa powiatów kłodzkiego i jeleniogórskiego. Obsada zwierząt gospodarskich w SD/100 ha UR jest także niewielka (57% obsady krajowej), ale 1,5 raza wyższa niż przeciętna w dolnośląskim [PSR 2010]. Produkcja rolnicza to przede wszystkim produkcja roślinna (zboża ozime, gryka). Bardzo niskie zużycie nawozów mineralnych (40% poziomu krajowego) korzystnie wpływa na stan środowiska naturalnego i zachowanie walorów krajobrazowych wsi sudeckich.

Tabela 5. Charakterystyka zmian w rolnictwie sudeckim w latach 2002-2010

Wyszczególnienie	Tereny sudeckie	Województwo dolnośląskie
Liczba gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w ogólnej liczbie gospodarstw (2002=100)	88	78
Liczba gospodarstw powyżej 50 ha (2002=100)	145	130
Pogłowie bydła (2002=100)	95	80
Obsada zwierząt gospodarskich [SD/100 ha UR] w 2010 r.	45	28 (Polska – 67,4)
Zużycie nawozów mineralnych w 2010 r. [kg NPK/ha]	44,9	155,4 (Polska – 114,5)
Powierzchnia ugorów* jako % powierzchni UR w 2010 r.	2,1	3,8

\* łącznie z nawozami zielonymi

Źródło: obliczenia własne na podstawie [PSR 2002, PSR 2010].

<sup>6</sup> Według PSR 2010 stanowi to 15,7% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w województwie dolnośląskim.

Możliwości gospodarstw sudeckich zależą od poziomu subsydiów rekompensujących rolnikom obniżenie dochodu z działalności rolniczej, a także wysokości kosztów poniesionych na utrzymanie krajobrazu rolniczego będącego podstawą rozwoju turystyki wiejskiej [Kutkowska 2006, Kutkowska, Berbeka 2013]. Rolnictwo sudeckie od wielu lat jest adresatem wsparcia finansowego ze środków publicznych [Kutkowska 2006, Kutkowska, Łabędzki 2009, Kutkowska 2011]. Pierwsze subsydiowanie rolnicy otrzymali w latach 1985-1989, w okresie obowiązywania *uchwały górskiej*. Po 2004 r. tereny sudeckie zostały zaliczone do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Zgodnie z przyjętą

delimitacją<sup>7</sup>, obszary te zakwalifikowano do dwóch stref: górskiej i ze specyficznymi utrudnieniami. Do strefy górskiej zaliczono 6 gmin, a do strefy ze specyficznymi utrudnieniami 17 gmin i 32 obszary geodezyjne. Po integracji z UE rolnictwo i obszary wiejskie terenów sudeckich objęto finansowymi instrumentami wsparcia w ramach WPR. Udział gospodarstw sudeckich w wartości skumulowanych płatności uzyskanych przez rolnictwo z województwa dolnośląskiego w latach 2004-2013 przedstawiono w tabeli 6. Gospodarstwa terenów sudeckich wykorzystały 35,5% ogólnej kwoty instrumentu ONW w skali województwa dolnośląskiego. Prawie jedna czwarta zrealizowanych w dolnośląskim płatności rolniczych trafiła do gospodarstw sudeckich. Gospodarstwa położone na terenach sudeckich zaabsorbowały prawie 17% wojewódzkich środków przeznaczonych na różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej i 18,5% środków na modernizację gospodarstw rolnych. Udział płatności bezpośrednich (10% skumulowanych płatności województwa dolnośląskiego) jest proporcjonalny do udziału użytków rolnych w zasobach Dolnego Śląska. Natomiast absorpcja środków z programu PROW 2007-2013 (18% kwoty województwa) jest większa w porównaniu do udziału gruntów rolnych i liczby gospodarstw prowadzących działalność rolniczą rejonu sudeckiego w ogólnej powierzchni UR i liczbie gospodarstw rolnych w województwie.

Odnosząc to wsparcie do 1 ha UR, można zauważyć, że przeciętna wysokość dopłat bezpośrednich wypłaconych gospodarstwom sudeckim w latach 2004-2013 w porównaniu do przeciętnej kwoty wojewódzkiej kształtuje się w granicach 79% do 85% (tab. 7.). Natomiast dofinansowanie w ramach programów SPO Rolnictwo i PROW wynosi od 119% do 189% średniego wsparcia w województwie w przeliczeniu na 1 ha UR.

Badania przeprowadzone w 2009 r. w 30 losowo wybranych gospodarstwach sudeckich wykazały, że dofinansowanie z tytułu dopłat ONW stanowiło około 13% ogólnej

Tabela 6. Rolnictwo sudeckie jako beneficjent skumulowanego wsparcia finansowego w ramach WPR w latach 2004-2013 (woj. dolnośląskie =100)

Wyszczególnienie	Udział rolnictwa sudeckiego we wsparciu ogółem woj. dolnośląskiego
Dopłaty bezpośrednie	10,0
Wsparcie z tytułu ONW	35,5
Programy rolnośrodowiskowe	24,0
Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej	16,6
Modernizacja gospodarstw rolnych	18,5
Ogółem: SPO Rolnictwo, PROW 2004-2006, PROW 2007-2013	8,9
w tym: PROW 2007-2013	18,0

Źródło: ARiMR, stan na 30.09.2013 r. (zrealizowane płatności), obliczenia własne.

<sup>7</sup> Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 marca 2005 r. [Dz.U. 2005.44.426].

kwoty uzyskanej przez gospodarstwa rolne w ramach WPR. Płatności ONW uzyskane przez te gospodarstwa stanowiły 7% wartości produkcji rolniczej i 23% dochodu brutto w przeliczeniu na 1 ha UR. Dla porównania dopłaty bezpośrednie stanowiły 30% wartości produkcji rolniczej i wartości dochodu brutto na 1 ha UR [Kutkowska 2011], co świadczy, że instrument wsparcia ONW jest tylko finansowym uzupełnieniem ogólnego wsparcia gospodarstw w ramach WPR. Wymogi stawiane przed beneficjentami wsparcia ONW (dobra kultura rolna), a także fakt, że aplikowanie o to wsparcie towarzyszy dopłatom bezpośrednim i pociąga za sobą także konieczność przestrzegania zasad wzajemnej zgodności (*cross-compliance*) umożliwiają realizację celów środowiskowych i dobrostanu zwierząt.

W gospodarstwach sudeckich bardzo dynamicznie rozwija się turystyka wiejska. W 2000 r. było 208 gospodarstw agroturystycznych, a w 2012 r. już 513 (dane DODR we Wrocławiu). Agroturystyka do minimum ogranicza negatywne efekty ekologiczne i społeczne turystyki masowej, a dochód z tej działalności stanowi istotny udział w strukturze dochodów gospodarstw sudeckich (41% dochodu osobistego) [Kurtyka 2008]. Tak więc działalność agroturystyczna jest ważnym składnikiem dochodów pozarolniczych w gospodarstwach sudeckich i wspiera ich rozwój. Około 13% gospodarstw sudeckich, w tym 16% gospodarstw z powiatów jeleniogórskiego i kamiennogórskiego ponad 50% dochodów uzyskuje z tych właśnie źródeł. W dalszym ciągu istotną rolę, jako źródło zarobkowania, odgrywa działalność rolnicza. Dla 17% gospodarstw sudeckich dochody rolnicze stanowią większość dochodów gospodarstwa. Podobnie jak w innych rejonach

Tabela 7. Poziom skumulowanego wsparcia rolnictwa w powiatach sudeckich za lata 2004-2013 na tle województwa dolnośląskiego

Obszar	Dopłaty bezpośrednie na 1 ha UR		SPO „Rolnictwo”, PROW 2004-2006, PROW 2007-2013 na 1 ha UR	
	zł	%	zł	%
Powiat jeleniogórski	4795	85	1829,0	147
Powiat kamiennogórski	4692	83	2352,0	189
Powiat kłodzki	4590	81	1324,0	106
Powiat wałbrzyski	4430	79	1472,2	119
Woj. dolnośląskie	5668	100	1244,0	100

Źródło: ARiMR, stan na 30.09.2013 r., obliczenia własne.

Tabela 8. Struktura źródeł dochodów w gospodarstwach indywidualnych w 2010 r. [%]

Obszar	Dochody rolnicze >50%	Dochody z pracy najemnej	Emerytura i renta >50%	Dochody pozarolnicze >50%
Polska	27,6	31,1	19,7	9,5
Woj. dolnośląskie	22,7	33,5	20,8	11,6
Powiat jeleniogórski	21,3	29,6	17,7	15,6
Powiat kamiennogórski	17,5	30,4	26,8	15,9
Powiat kłodzki	16,8	29,3	26,5	11,8
Powiat wałbrzyski	13,1	40,4	26,6	9,3
Razem powiaty sudeckie	16,9	31,1	25,4	12,6

Źródło: [PSR 2010].

kraju istotną rolę pełnią dochody z pracy najemnej. Relatywnie więcej gospodarstw niż w średnio w Polsce i w województwie czerpie dochody z emerytur i rent, co świadczy o starzeniu się wsi sudeckich (tab. 8.).

Transfer publicznych środków finansowych do gospodarstw rolniczych położonych na terenach górskich stawia przed rolnictwem górskim wyraźne zadania. W szczególności powinno ono dostarczać produktów żywnościowych doskonałej jakości ze względu na dobry stan środowiska naturalnego i lokalny, tradycyjny charakter ich wytwarzania. Wysokie walory przyrodnicze obszarów sudeckich obligują rolnictwo do zachowania tych terenów jako atrakcyjnych dla rozwoju turystyki. Produkcja rolnicza poprzez zachowanie ciągłości użytkowania ziemi umożliwia kształtowanie tradycyjnego wiejskiego krajobrazu. Wspieranie rolnictwa ma również doprowadzić do zahamowania procesów depopulacyjnych i podtrzymania żywotności społeczno-ekonomicznej górskich wsi [Kutkowska, Berbeka 2013]. Jednak badania Henryka Łabędzkiego [2013] wskazują na niekorzystną sytuację demograficzną obszarów wiejskich w Sudetach. W latach 1996-2010 obserwuje się na tych terenach defeminizację wsi, małą liczbę urodzeń oraz niski udział dzieci i młodzieży w społecznościach wiejskich, a także tendencje migracyjne. Odpływ ludności wiejskiej z rejonów sudeckich jest co prawda mniejszy niż na innych terenach wiejskich w Polsce, ale sukcesywnie następuje.

## PODSUMOWANIE

Wspieranie finansowe rolnictwa obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania praktykowane nieprzerwanie w państwach członkowskich UE od prawie czterdziestu lat, znalazło swoje uzasadnienie także w polityce rolnej po 2013 r. W ciągu lat zmieniały się kryteria wyznaczania tych terenów, sposoby naliczania wsparcia finansowego oraz skala wsparcia w poszczególnych krajach. Cele zostały stopniowo ukierunkowane na wspieranie terenów, na których z powodu naturalnych utrudnień, podwyższonych kosztów i utraconych dochodów, istnieje niebezpieczeństwo porzucenia gruntów rolnych, co wpłynie negatywnie na żywotność terenów wiejskich, ich bioróżnorodność oraz krajobraz atrakcyjny dla celów turystycznych. Obecnie mniejsze znaczenie we wspieraniu terenów ONW, w porównaniu do wcześniejszych założeń, mają aspekty socjalne. WPR po 2013 r. została ukierunkowana na realizację celów środowiskowych i ochronę terenów o wysokich walorach przyrodniczych.

Gospodarstwa sudeckie w dalszym ciągu zachowują rolniczy charakter, dodatkowym źródłem dochodów jest agroturystyka, dla której rolnictwo gospodarstw górskich stanowi o ich atrakcyjności. Produkcja rolnicza to przede wszystkim produkcja roślinna (zboża ozime, gryka). Brak inwentarza żywego powoduje niewykorzystywanie masy zielonej z TUZ, lecz pełnią one ważne funkcje środowiskowe oraz krajobrazowe, co sprzyja rozwojowi turystyki wiejskiej.

Po 2004 r. rolnictwo sudeckie objęte zostało instrumentami finansowego wsparcia w ramach WPR. Oprócz dopłat bezpośrednich, szczególne znaczenie dla gospodarstw sudeckich miały instrumenty wsparcia ONW oraz programy rolnośrodowiskowe. Do 2013 r. gospodarstwa te wykorzystywały ponad jedną trzecią skumulowanej kwoty wojewódzkiej przeznaczonej na wspieranie ONW i jedną czwartą kwoty wypłaconej w skali całego województwa dolnośląskiego z tytułu realizacji programów rolnośrodowiskowych.

## LITERATURA

- An evaluation of the less favoured areas measure in the 25 member states of the European Union*. 2006: Institute for European Environmental Policy for DG Agriculture.
- Council Directive 268/75EEC of 28 April 1975 on mountain and hill farming and farming in certain less-favoured areas*, OJ EC, L 128.19.05.1975.
- Czapiewski K.L., Niewęglowska G. 2006: *Przestrzenne zróżnicowanie dopłat wyrównawczych ONW w Polsce w 2004 roku*, Raport nr 31, Wyd. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Czapiewski K. L., Niewęglowska G., Stolbova M. 2008: *Obszary o niekorzystnym gospodarowaniu w rolnictwie. Stan obecny i wnioski na przyszłość*, Raport nr 95, Wyd. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- d'Aloja C. 1993: *Wspólna polityka rolna wobec rolnictwa górskiego i stref upośledzonych*, „Prawo rolne”, z. 2/8, 5-18.
- Jurcewicz W. 1985: *Regulacje prawne rolnictwa górskiego w Szwajcarii*. „Wies i Rolnictwo”, nr 2, 181-188.
- Klepcka D. 2004: *Program wspierania obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w UE-15 w świetle wybranych ekspertyz*. „Acta agraria et silvestria”, vol. XLIII/1, PAN, Kraków, 369-374.
- Klepcka-Kołodziejka B. 2009: *Wspieranie obszarów wiejskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania w Polsce i Unii Europejskiej*, Wyd. IRWiR PAN, Warszawa, 21-29.
- Klepcka-Kołodziejka D. 2007: *Wsparcie ONW w opinii rolników i ich postawy wobec kontynuacji gospodarowania*. „Wies i Rolnictwo”, nr 4 (137), Wyd. IRWiR PAN, Warszawa, 114-123.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów o dokładniejszym ukierunkowaniu pomocy dla rolników na obszarach nacechowanych specyficznymi naturalnymi utrudnieniami*, Komisja Wspólnot Europejskich, Bruksela, 21.04.2009 r.
- Kurtyka I. 2008: *Efektywność ekonomiczna gospodarstw agroturystycznych na dolnym Śląsku*, [w] *Turystryka wiejska a edukacja, różne poziomy, różne wymiary*, Wyd. AR w Poznaniu, 282-290.
- Kutkowska B. 1995: *Finansowe wsparcie gospodarstw terenów górskich w krajach UE i w Polsce*. „Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu”, nr 278, Wrocław, 227-237.
- Kutkowska B., Tańska-Hus. B. 1999: *Ochrona rolnictwa górskiego w świetle uregulowań prawnych krajów Europy Zachodniej i Polski*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 45, PAN, Wydział Nauk Rolniczych, Leśnych i Weterynaryjnych. Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich, Kraków, 143-153.
- Kutkowska B. 2006: *Ocena skuteczności wspierania gospodarstw rolniczych położonych na terenach ONW na Dolnym Śląsku*, „Wies i Rolnictwo”, nr 4 (133), Warszawa, 90-102.
- Kutkowska B. 2011: *Rolnictwo sudeckie jako beneficjent wsparcia unijnego*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 58, PAN, Wydział Nauk Rolniczych, Leśnych i Weterynaryjnych, Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich, Kraków, 103-111.
- Kutkowska B., Berbek T. 2013: *Znaczenie rolnictwa w rozwoju terenów górskich na przykładzie rejonu sudeckiego*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. XV, z. 4, 205-210.
- Kutkowska B., Łabędzki H. 2009: *Realisation of the Idea of Sustainable Development of Rural Areas in the Region of Sudety*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 56, PAN, Wydział Nauk Rolniczych, Leśnych i Weterynaryjnych. Komitet Zagospodarowania Ziemi Górskich, Kraków, 5-12.
- Łabędzki H. 2013: *Przekształcenia na przygranicznych obszarach wiejskich w południowo-zachodniej Polsce*, Wyd. UP we Wrocławiu. Wrocław.
- Musiał W. 1998: *Studia prospektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich*. „Zeszyty Naukowe AR w Krakowie. Seria Rozprawy”, Kraków.
- Musiał W., Sroka W., Wojewodziec T. 2010: *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw z terenów górskich i podgórszych*, Raport nr 185, Wyd. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Musiał W. 2006: *Problemy rozwoju rolnictwa na obszarach górskich. Regionalne zróżnicowanie produkcji rolnej w Polsce*. „Studia i Raporty”, Raporty, IUNG-PIB Puławy, 169-182.
- Musiał W. 2012: *Charakterystyka specyfiki rozwoju rolnictwa na obszarach górskich i podgórszych*, [w] *Rolnictwo na obszarach specyficznych*, IUNG-PIB Puławy, 113-139.
- Niewęglowska G. 2009: *Wpływ płatności dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) na gospodarstwa rolne w Polsce. Wybrane elementy regionalnego zróżnicowania rolnictwa w Polsce*, „Studia i Raporty”, Raport nr 15, IUNG-PIB Puławy, 175-192.
- Poczta W., Baer-Nawrocka A. 2004: *Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania w nowych krajach członkowskich Unii Europejskiej*, „Acta agraria et silvestria”, vol XLIII/1, PAN, Kraków, 61-79.

- Powszechny Spis Rolny* za lata 2002 i 2010. GUS, Warszawa.
- Projekt Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2014-2020 (PROW 2014-2020)*. 2014: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, styczeń 2014. Warszawa.
- Roszkowska-Mądra B. 2010: *Obszary wiejskie o niekorzystnych warunkach gospodarowania w aspekcie ich zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (FAGGI)*, Dz.U. UE L 161.26.6.1999.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW)*, Dz.U. UE. L 272.21.10.2005.
- Rozporządzenie (UE) nr 1307/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 r.*, Dz.U. L 347. 20.12.2013.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania objętej planem rozwoju obszarów wiejskich*, Dz.U.73.22.04.2004.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 11 marca 2009 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Wspieranie gospodarstw na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)” objętych Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, Dz.U.40.329.2009.
- Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information*. Report 2013: European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development.
- Strategia Rozwoju Obszarów Wiejskich woj. dolnośląskiego*. 2001: „Studia nad Rozwojem Dolnego Śląska”, z. 5(12), Urząd Marszałkowski we Wrocławiu, 3-60.
- The agricultural situation in the Community*. Reports 1983-1991: Brussels.
- Uchwała nr 4 Rady Ministrów z dnia 21 stycznia 1985 roku w sprawie aktywizacji gospodarczej oraz rozwoju na terenach górskich*, Monitor Polski nr 2, 1985.
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o rozwoju obszarów wiejskich ze środków pochodzących z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej*, Dz.U. 2003.229.2273.

Barbara Kutkowska, Tomasz Berbeka

SUPPORT OF AGRICULTURE ON LESS FAVOURED AREAS (LFA)  
ON THE EXAMPLE OF SUDETY MOUNTAINS AGRICULTURE

Summary

*The scale of absorption of financial support from the EU budget directed to the agricultural farms laid on Less Favoured Areas in Poland in the light of different membership countries in years 2007-2011 has been introduced. As the case study the agriculture of Sudety Mountains was taken under consideration. The analyses of transformations in years 2002-2010 in Sudety Mountain agriculture in the context of realization of detailed aims connected to directed to Less Favoured Areas financial help within Rural Agriculture Development Plan in years 2004-2006 and 2007-2013 was realized. Poland has significant share in absorption of EU financial support to the Less Favoured Areas. In years 2007-2011 Polish farms made up above 30% of supported EU units by this instrument. This support was also given to farms located in Sudety Mountains. The transformations based on land concentration, consolidation the character of plant production and limitation the animal production were characterized this units. The considerable acreages of permanent grassland in Sudety region plays mainly landscape and tourism functions. The situation of demographic population on rural areas is unfavorable. In years 2014-2020 the aims of financial support for farms located on Less Favoured Areas assemble oneself on the environment-landscape aims going away from social matters what is highly disturbing.*

Adres do korespondencji  
Prof. dr hab. Barbara Kutkowska, dr inż. Tomasz Berbeka  
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu  
Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych  
e-mail: barbara.kutkowska@up.wroc.pl  
tomasz.berbeka@up.wroc.pl